
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Egy elvetélt kísérlet

*Csapody Miklós: A Bánffy-misszió. Nemzeti Közzolgálati Egyetem. Molnár Tamás
Kutatóközpont, Budapest, 2014. 319 p.*

A rendszerváltozás óta Magyarországon is öröndetesen megszaporodott a Bánffy Miklós érdemekben gazdag és szerteágazó pályafutását elemző-bemutató közlemények száma. Nehéz lenne rangsort állítani e tevékenységek között, mindenestre a közvéleményben talán irodalmi-irodalomszervezői munkássága ismert és elismert leginkább. Elegendő e helyütt hatalmas Erdély-trilógiájára és az Erdélyi Helikon megalapítására és életben tartására utalni. De nem feledkezhetünk meg – arisztokrata származása, neveltetése és kiváló veleszületett adottságai okán – a már fiatalon megmutatkozó politikusi-diplomáciai „vénájáról”, amit külügyminiszteri posztján kamatoztatott (pl. személyes érdemének tekintendő az 1. világháborús magyar hadifoglyok hazahozatala), de diplomáciai készsége szépírói munkásságában is megmutatkozott: a recenzeált könyvből (is) tudható, hogy nevezetes memoárkötetében (az *Emlékeimben*) igen plasztikus képet fest úti élményei alapján a háború utáni Nyugat-Európáról, amelyet nincstelen utazóként-menekültként ábrázol, aki megélhetési gondoktól elgyötörtten fontolgatja, vajon gazdag családok gyermekeit tanítsa-e lovagolni, vagy szerényen, de hajlamának és képességének megfelelően festőművészként próbáljon megélni (természetesen az utóbbit választotta, annál inkább, mert arisztokrata ismerősei anyagi segítségét nem kívánta igénybe venni), viszont egyetlen szóval sem utal arra, hogy voltaképpen diplomáciai küldetést teljesített. Úgyszintén ismert művészeti tevékenysége, az operaházi intendánsi, díszlettervezői munkássága, utóbbit „élőben” is kamatoztatta IV. Károly

1916-os koronázási ünnepségének tervezése és irányítása során. Sokirányú tehetséggel megáldott személyiségről lévén szó, hosszan elidőzhetnénk a gazdag és hosszú életút egyes állomásait szemlélve, de nemcsak az említett előzmények mentik fel ez alól a jelen sorok íróját, hanem az is, hogy Csapody Miklós könyve a gróf életútját, a tulajdonképpeni misszió előzményeit bőségesen elemzi.

Bánffy 1943. júniusi bukaresti tárgyalásait alapos diplomáciai előkészületek előzték meg. Ezek sorában a legfontosabb Bánffy fedőakciója, amit Bethlen István gondolt ki (aki akkor már éppúgy nem rendelkezett hivatalos hatalommal – „pusztán” tekintéllyel (a románok szemében is!), és befolyással, mint Bánffy): Bukarestbe utaztában rövid kitérőt tett a kolozsvári német konzulnál, akinek „szigorú titoktartás” mellett beszámolt a jelentéktelen Mironescuval való találkozásáról, miközben mélyen hallgatott utazása valódi céljáról, az okos és befolyásos Maniuval tervezett megbeszélésről (aki Bethlenhez hasonlóan miniszterelnök volt, de hivatali idejét kitöltve éppúgy megőrizte tekintélyét és főképp befolyását).

Bánffy küldetése (ti. közös magyar–román fellépés a németek, és éppúgy a bolsevizmus ellen) – bármilyen ügyesen tárgyalt is Maniuval – eleve kudarcra volt ítélve. Mert miközben mindkét fél kinyilvánította együttműködési szándékát a háborúból való kiugrás mellett, de annak ellenére, hogy egyikük sem rendelkezett felhatalmazással országuk elkötelezettségét tekintve, mindkét fél ragaszkodott Erdély birtoklásához, és annak politikai különállását sem fogadták el. (A tárgyalások egyetlen hozadéka Bánffy 1944-es különakciója, amellyel megmentette Kolozsvárt a háborús pusztításoktól.)

A román álláspontot jól jellemzik Maniu szavai: „Románia soha nem fogja elismerni a bécsi döntést, amelyet jogi és tárgyi abszurdumnak tartunk, meggyőződésem, hogy ebben egyetért velünk minden józan magyar ember.” Bánffy közbevetése: „Oh igen, csak hát az egyik lefelé, a másik fölfelé korrigálná a határokat... majd kérdéssel folytatja: – Mit értesz Erdély alatt, hiszen...” Maniu válasza: „Természetesen a kapcsolt részeket is beleérttem.” Bánffy: „Fájdalom, Kegyelmes Uram, hogy ilyen merev az álláspontod, én szívből örvendtem volna, ha azok, akik annyira egymásra vannak utalva, egymásra is találnak”. Maniu jellemző

válasza: „Ez feltétlenül szükséges... stb” (A két politikus megbeszélése a diplomácia hivatalos nyelvén, franciául folyt.) És végül a beszámoló-ból kimaradt Maniu lényeges megjegyzése arról, hogy a németek mielőbb visszavonják az orosz frontot úgy, hogy az Románia határánál fog húzódní. Mint tudjuk, ez meg is történt, és a következmények – Maniu szavai dacára – nem Romániát, hanem Magyarországot sújtották. Ennek előjele fogalmazódott meg az 1943. november 28. és december 1. közötti teheráni konferencián, amely világossá tette a magyar kormány számára, hogy a háborúból való kiugrás kizárólag a Szovjetunióval kötött fegyverszünettel lehetséges, arról azonban nem tudott, hogy a szövetségesek elismerték Magyarország háború utáni szovjet befolyási övezethez való tartozását.

A kötetről összefoglalóan megállapítható, hogy ráirányítja a figyelmet Bánffy Miklós eddig kevésbé ismert küldetésére (ami persze a kérdéssel nem hivatásszerűen foglalkozókra értendő), érdemét kissé elhomályosítja az, hogy a közel 320 oldalnyi terjedelemből kb. 50 oldalt szentel a címben ígért misszió ismertetésére.

Cholnoky Győző

A mátyusföldi zsidóság múltja és jelene

Hrbáček-Noszek Magdaléna: Zsidó hagyományok Galántán és környékén. Pozsony: AB-ART, 2014., 400 p.

Hrbáček-Noszek Magdaléna, a nyitrai Konstantin Filozófusegyetem Közép-európai Tanulmányok Karának oktatója nehéz fába vágta a fejszét, amikor a galántai és Galánta környéki zsidóság múltjának és jelenének bemutatására vállalkozott. A Galántához hasonló szlovákiai kistelepülések zsidó történetének a feltárása ugyanis nem túl közkedvelt műfaj Szlovákiában, legalábbis a tekintetben, hogy kevés az ilyen munkák elkészítésére alkalmas szakember, és néhány kivételes szlovákiai várost leszámítva a helyi közösségek sem érzik feladatuknak zsidó múltjuk felelevenítését, zsidó örökségük ápolását.

Persze a szlovákiai holokauszt története komoly szakirodalommal rendelkezik, és arról sem szabad megfeledkezni, hogy az elmúlt néhány év során egyre többen kezdtek el foglalkozni Szlovákiában a régió zsidóságának történetével. Így ma már jó néhány zsidó helytörténeti monográfiát vehetünk kezünkbe például Zsolna, Homonna vagy éppen Komárom zsidóságának a múltjáról. Ez azonban csak egy folyamat kezdete, ezért egyelőre még mindig ott tartunk, hogy minden e tárgykörben megjelent munka már a témaválasztása miatt is felhívja magára a figyelmet.

Hrbáček-Noszek elsősorban nem egy történeti munkát készített, ahogy erre a kötet címadása is utal. Sokkal inkább a mára néhány tíz fősre zsugorodó galántai zsidó közösség néprajzi és szociológiai elemzését nyújtja könyvében. A munka első fejezete a galántai zsidóság történetét foglalja össze dióhéjban, s külön fejezet mutatja be a környék egykori zsidó iskoláinak térségre gyakorolt hatását. A szerző kiemelten foglalkozik Neufeld Samu 1890-ben alapított nyomdájával is, amely 1920-ban a Kosmos nevet vette fel. A Kosmos magyar, szlovák, héber és jiddis nyelvű munkákat adott ki, többek között az első világháború évéig megjelenő *Galánta és Vidékét*, majd az 1919 és 1921 között létező *Mátyusföldi Lapokat*. Mivel kultúrtörténeti jelentősége vitathatatlan, talán érdemes lett volna akár önálló fejezetben tárgyalni történetét. A Neufeld-nyomda persze abból a szempontból is érdekes, hogy Szlovákia városaiban számtalan párhuzamát fedezhetjük fel. Sok helyen meghatározó közéleti funkciót tölthettek be a zsidó vállalkozók által alapított és működtetett nyomdák, amelyek adott esetben a két világháború között is a magyarnyelvűséget erősítették akár olyan városokban is, mint az 1918 után magyar többségüket elvesztő Pozsony, Kassa vagy Eperjes. Minden bizonnyal ilyen volt a Neufeld-féle Kosmos is, amelyről tehát szívesen olvastam volna bővebben.

A munka ezen történeti részét összességében kissé összeszedetlennek, időben csapongónak vélem, bár kétségtelen, hogy a szerző rengeteg adatnak nézett utána, és arról sem szabad megfeledkezni, hogy művének súlypontja jóval inkább a terepmunkára és a kérdőívezésre alapozott jelenkori zsidó közösség identitásának a felmérése volt. Mindazonáltal ha ragaszkodott ehhez a történeti áttekintéshez, a hitközségek éves költség-

vetése helyett talán érdemes lett volna inkább azokra a fontos kérdésekre kitérni, hogy milyen folyamatok mentek végbe a dualizmus korában a helyi zsidó közösségen belül, milyen hatással volt rájuk a magyarosítás folyamata. Mennyire volt megosztott a galántai zsidóság a két világháború közötti időszakban, mennyire terjedt el Mátjusföldön a cionizmus, s voltak-e helyi képviselői a magyar zsidó mozgalomnak? A levéltárakban, korabeli sajtóban és statisztikai kiadványokban feltehetően annak is utána lehetett volna nézni, hogy az 1938-as városi képviselő-testület 9 „zsidó származású” tagja (23. p.) mely pártok képviselője volt.

Bár a kötet vállaltan a népszerűsítő stílust követi, vagyis sok ábrával, fényképpel, táblázattal dolgozik, a tudományos munkákhoz edzett szemnek némely helyen kissé zavaró, hogy fontos adatok hivatkozás nélkül kerültek bele a könyvbe. Az is érdekelt volna, hogy az első három fejezetben idézett interjúk melyik évben, hol és milyen nyelven készültek (például 37., 45. o.). A galántai zsidóság nyelvi szokásairól a könyv vége felé, a 133. oldalon olvashatunk először. Itt a szerző megállapítja, hogy az otthoni kommunikáció nyelve a magyar és a szlovák, vagy pedig csak szlovák.

A kötet harmadik fejezete a galántai zsidóság tárgyi és szellemi kultúráját mutatja be. Külön rész szól a szimbólumokról, és bemutatásra kerül a menóra, a Dávid-csillag, a kettős kőtábla, az ősi jelképek, a sófár és a zsinagóga kegytárgyai. Mindezzel a zsidó kultúra általános bevezetőjébe kalauzol minket a szerző, melyet a zsidó otthon szellemi hagyatékát és a zsidó ünnepeket tárgyaló két hosszabb fejezet követ. Ennek olvastán joggal merülhet fel a kérdés, hogy a zsidó kultúrára és vallásra vonatkozó általános ismeretek miért nem a bevezetőben kaptak helyet. Az egyértelmű, hogy nem egy judaista által és nem elsősorban a judaista szakmának íródott műről van szó, s hogy bevallott cél volt közelebb hozni a zsidó kultúrát az átlagolvasó számára, amely dicséretes célkitűzés. Éppen ezért hasznosabbnak véltem volna, ha elsőként esik szó a zsidó kultúráról általában, majd ezt követően jutunk el egy szűkebb regionális és városi közösség megismeréséhez, ebben a kötetben úgy tűnik, hogy mindez fordítva történt.

Persze nyilvánvalóan a kötet legértékesebb része az utolsó, hatodik fejezet, amely a szerző saját kutatásain alapult, s amellyel a még élő zsidó

közösséget igyekezett megszólítani. Az 50 lelket számláló galántai zsidó közösségből 24-en töltötték ki Hrbáček-Noszek kérdőívét, kontrollcsoportja pedig a dunaszerdahelyi zsidóság volt. Ezenkívül interjúkat is olvashatunk a szövegbe ékelve. Ezzel kapcsolatban érdekelt volna, hogy mennyiben támaszkodott a szerző a saját kreativitására, vagyis készültek-e már hasonló felmérések Szlovákia más zsidó közösségeiben is, s ha igen, megállapíthatóak-e jelentősebb szlovákiai tendenciák e téren? Mit tudunk a jelenkori szlovákiai zsidóságról? Miért érdemes a galántaiakkal önálló műben foglalkozni? Tudomásom szerint például Peter Salnernek voltak részben ilyen jellegű kutatásai, melyek elsősorban a városi társadalomra összpontosítottak. Mindezzel Hrbáček-Noszek egész művét egy szélesebb kontextusba helyezhette volna.

A szerző kérdőíveiben főként a zsidók területi identitásának összetettségére, valláshoz való viszonyulására kérdezett rá. Például arra, hogy az illetők melyik országot tartják hazájuknak (a galántaiak majdnem egyharmada egyszerre tartja hazájának Izraelt és Szlovákiát), vezetnek-e kóser háztartást, és mit jelent számukra zsidónak lenni. A kérdőívek elemzése után következik egy többoldalas elméleti fejtegetés az önazonosság vizsgálatáról, ennek véleményem szerint a fejezet elején, vagyis a kutatás módszertani alapjainak a megvetésekor kellett volna helyet kapnia.

A kötet, mely minden kritikai megjegyzésem ellenére fontos állomása a mátyusföldi zsidó történelem kutatásának, egy több mint húszoldalas melléklettel zárul, melyben többek között a zsidó ünnepek és emléknapok, valamint a galántai holokausztáldozatok listája található. Galántáról és környékéről 1400 zsidót hurcoltak el, akiknek csak kevesebb mint egyötöde tért vissza. A zsidó építészeti emlékekből mára csupán a temető maradt meg, a galántai zsinagógát az 1970-es években lebontották. A szerzőnek sikerült egy kicsit visszahoznia a közzgondolkodásba, hogy egy ilyen közösség is létezett.

Szeghy-Gayer Veronika

Galícia-mítosz és politikai ébredés között: zsidó alkotóértelmiség (Joseph Roth és társai) 1933 után párizsi emigrációban

Peiter, Anne: Galizienmythos und französisches Exil. Soma Morgenstern, Manès Sperber, Alexander Granach, Joseph Roth. = Spiegelungen, 10. Jg. 2015. 1. no. 109–121. p.

A Monarchia háborús veresége nyomán felbomló Osztrák-Galícia német-zsidó alkotóértelmisége számára Bécsen keresztül általában Berlin irányába, majd Hitler hatalomra jutását követően nyugati emigrációba vezet az út. Az emigráció útvonalán egyik legközelebb eső állomás Párizs. A francia nyelvterületen tevékenykedő germanista szerző a témában úttörő, kevésbé összefogott, mégis figyelemre méltó (itt csak alapvonalaiban ismerttetendő) eszmefuttatása három írói pályát érint. Alapvetően az irodalomtörténeti kánonon kívül rekedt Soma Morgenstern (1890–1976) és Manès Sperber (1905–1984), a kordokumentum-értékű művek megjelenésének időeltolódása, szerzőik elszigetelődése okán alig ismert munkásságáról van szó. A két háború közötti osztrák irodalom nagyon is jól ismert, jeles képviselője: Joseph Roth (1894–1939) velük szemben inkább háttérbe szorul. A tanulmány egy negyedik pályát is érint, ez Alexander Granaché (1893–1945), aki a jiddis nyelvű színjátászás (Max Reinhardtnál kitanult) nagykövete a két világháború közötti korszakban. Ő *Da geht ein Mensch* (Járkál egy ember, 1945) című önéletrajzával kerül a képbe; párizsi jelenléte a maga Varsóból Kijeven át New Yorkba vezető útján 1933–1938 között egyébként kétséges. Párizst illetően Roth áthelyezi őrhelyét ide mindjárt a náci éra kezdetén, s itt kitart a világháború kitörésének előestéjén bekövetkező korai haláláig. Sperbert 1934-től találjuk itt; 1939-ben, a háború kezdetén visszahúzódik délre, 1942-től Svájcban húzza meg magát, s a háború után visszatérve Párizsban éli további évtizedeit haláláig. Morgenstern Berlinből előbb visszamegy Bécsbe, s a hitleri megszállás pillanatában lép tovább. Franciaországban 1939-ben mint osztrák (vagy addigra már német) állampolgárt azonban internálják; szökve 1941-ben áthajózik az USA-ba. De rövid időre már korábban megfordul a francia fővárosban.

A tanulmány a négy alkotó esszé- és publicisztikai termését, önéletrajzi írásait és elbeszélő műveit egyaránt igyekszik megfagtatni a szer-

zők szemléletváltásának vizsgálatához, legalább Sperber és Morgenstern esetében. A fő művek mindkettejüknél egy-egy önéletrajzi fogantatású regénytrilógia – Sperber: *Wie eine Träne im Ozean* (Könnycsepp az óceánban, 1949–1955), illetve Morgenstern: *Der Funken im Abgrund* (Szikra a szakadék mélyén). Utóbbi indító kötete: *Der Sohn des verlorenen Sohnes* – A tékozló fiú fia) napvilágot lát ugyan mindjárt elkészülte után, 1935-ben, a továbbiak azonban csak évtizedekkel később, a posztumusz életműkiadás keretében (1998) válhatnak ismertté. Ez a sorsa Morgenstern szintén önéletrajzi ihletésű visszaemlékezésének is: *Flucht in Frankreich* (Menekülés Franciaországban, 1998). Roth esetében tulajdonképp a Párizs előtti pályaszakaszt fémjelző *Juden auf Wanderschaft* (1927; magyar kiadása: *Zsidók vándorúton*, 1989) című esszégyűjtemény kerül a középpontba.

A négy pálya kettős poggyásza, ahogy pusztuló honukból kiszakadnak: a népi gyökerű hászid miszticizmus naivan tiszta embersége, valamint a visszatérő pogromok, vagy frontfordulatoknál (1916/17) a statáriumok keserű fájdalma. Ezekre rakódik a társadalmi és politikai konfliktusokkal terhes évtizedek tágabb sugarú tapasztalata: az önzés, amoralitás rugóin járó, elvilágiasodott életformák, az egymásnak feszülő ideológiák lidércnyomása, két vezető hatalom határokon át fenyegető, a módszeres népirtás irányába tartó diktatúrájával. A négy szerzőnek van – erősen széttartó – véleménye a cionista perspektíváról is, Roth elutasító álláspontját jól ismerjük. Roth a maga részéről szenvedélyes hittel védelmezi a zsidó Galícia és a tágabb régió archaikus mozdulatlanságát a nyugati szekularizált zsidó lenézésével vagy akár szemfogató megvetésével szemben, s a letűnt Monarchia mítoszába kapaszkodva inkább katolizál, semhogy a másik világ megannyi szennyét magára engedné. A politikai filozófia talaján írt Monarchia-búcsúztató művek (*Radetzky-induló*, *Kapucinus kripta*) mellett a jelzett erkölcsi igény ívében merül alá a gyökerek mítosszá formálódó világában (magyar kiadási címekkel: *A hamis súly*, *Jób*, *Leviatán*). A gyökerek féltő idézése Granachnál, Morgensternnél (különösen kései, *Die Blutsäule: Zeichen und Wunder am Sereth* – Véroszlop: jelek és csodák a Szeret folyónál című regényében, poszt. 1997) ezzel szemben megtelik egy közeledő, a tájat végképp elsöprő, újabb háború apokaliptikus előérzetével, amit a fejlemények

sajnálatosan igazolnak. – Sperber lényegében a szekularizáció útját járja, életében ismertebb akár Alfred Adler individuál-pszichológiájának propagandistájaként, mint íróként, emellett nagy lendülettel veti bele magát a politikai küzdelmek világába. Berlinben, Koestlerhez hasonlóan, a kommunistákhoz csapódik, hogy a sztálini tisztogatások hírére 1937-ben majd visszahátráljon. Az író e politikai tévutat középpontba állító regénytrilógiája a záró részében (*Die verlorene Bucht*, 1955) tér vissza a galíciai színtérre is, s a holokauszt időszakának egy ténylegesen megtörtént ellenállási epizódját beemelve az elbeszélésbe keresi az alternatívát a tehetetlen passzivitásra, terméketlen messiásvárásra szocializált zsidó magatartásforma (lásd például Rothnál: *Jób*), a rabbik „groteszk isten-közelségének” ellenében. Annyi bizonyos: diametrálisan ellenkező alapállás, mint a Rothé. Sperber esszéiben, publicisztikájában is előszeretettel közelít az emberi integritás, szabadságigény, egyszersmind a rajtuk átgázoló erőszak kérdéseihöz. Morgenstern trilógiája 1935-ben megjelent első részében önéletrajzi alakmásával szintén megmerítkezik a vonatkozó miliőben, végigjárja a tájat, megszólaltatja az embereket. Sperberrel ellentétben nem bírál, csak figyel, s a zsidó létforma drámai ellentmondásossága, bizonytalan jövője felett nem siklik el a figyelme. Kettejük műveit azonban közelebbről kellene ismernünk ahhoz, hogy mondandóikat megfoghatóbb formában kiszűrhessük; mindenekelőtt végig kellene olvasnunk őket.

Komáromi Sándor

Az első világháború mozgóképen: osztrák híradófilmek 1914/18-ból

Winkler, Paul: Krieg auf der Leinwand. Der Erste Weltkrieg in österreichisch-ungarischen Filmquellen der Jahre 1914–1918. = Zeitgeschichte. 42. Jg. 2015. No. 6. 331–346.

Filmtörténet – tudósító célzatú dokumentumfilm (híradófilm) metszetben – kortörténeti összefüggésben. A diszciplináris kapcsolat a kultúrakutatás tárgyi-tematikai-módszertani komplexitásában oldódhat fel.

A tanulmány bevezető utalásai jelzik a tematikai kapcsolatra összpontosító előzményeket Kracauertől (*Caligaritól Hitlerig – A német film pszichológiai története*, még 1947-ből) Virilio írásain át (egy német kiadás: *Krieg und Kino-Logistik der Wahrnehmung*, 1994) az újabb és legújabb publikációkig, mint német nyelven is például egy-egy kollektív kiadvány: *Krieg und Militär im Film des 20. Jahrhunderts* (München, 2003), *Krieg im Film* (Münster, 2005). Szerző (diplomamunkájára támaszkodva) a szemrevételezett filmanyagot bécsi filmvállalatok műhelyeiben készült híradófilmekre szűkíti le. (A cím „osztrák–magyar filmforrások” hivatkozása logikátlan általánosítás a birodalmi szféra szigorú kulturális-nemzeti tagolódásához képest, ami a kettős monarchia előtti vonatkozásokban is visszatérő jelenség a nem magyar szakirodalomban.) Itt egyfelől örvendünk annak, hogy egy ilyen, s mint látjuk: igen kiterjedt filmanyag, ha számos hézaggal is, ma létezik a *Filmarchiv Austria* gyűjteményén belül, másfelől fel vagyunk készülve: ezek a filmkockákon futó, szövegbetétekkel értelmezett haditudósítások – már a filmvállalatok intézményesített működése által – a közönség kép-éhségére ráfűzve alapvetően propagandacélokat elégítenek ki, mint azt az irodalom már korábban tárgyalta (pl. U. Oppelt: *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 2002). A filmtekercek mellett jó néhány egykorú bécsi filmmagazin évfolyamai is rendelkezésére állnak a kutatásnak.

A Wiener Kunstfilm vállalathoz kötődő kezdetek után 1914 novemberétől Sascha Kolowrat-Krakowsky tőkeerősebb vállalkozása veszi át a főszerepet, miután kizárólagos joggal nyeri el a „cs. és kir.” hadügy-minisztérium, illetve a hadsereg-főparancsnokság megbízását mozgó frontképek készítésére és a hátországi aktivitás (hadiüzem, fogolytábor, flotta stb.) bemutatására is. Lehetőségei a témára, színhelyre vonatkozó kínálatot illetően tovább bővülnek a Messter-Filmmel, Oskar Messter német cégének ausztriai leányvállalatával történő egyesülés nyomán. A produkciók előállítására tartalmi instrukciók, az „események” kiválasztását irányító jelzések, valamint konkrét cenzurális előírások alapján zajlik. Átfogó hangsúly esik a harci optimizmus, az intakt harci készültség, a hadi siker, az ellenfél feletti erkölcsi-szellemi és technikai fölény bemutatására, a politikai öngigazolás („jogos” háború, „önvédelmi” küzdelem), a dinasztia méltó helytállásának kidomborítására. Kiválóan reprezen-

tál a felvételeken utóbbi szempontból 1916-tól az elhalt Ferenc Józsefet váltó, dinamikus fellépésű I. [IV.] Károly. Ha mégis elkerülhetetlen a számadás a veszteségekről is, akkor az ellenfél „mesterkedésének” kárhoztatása van soron. Így is árulkodó az évekre elnyúló isonzói állóháború filmanyagának soványsága: innen gyorsan visszafordítják ugyanis a külön felsőbb utasításra lemenesztett stábokat.

Szerző a háború teljes négy évét áttekintve időrendben tallóz az archívumban feltalálható, 15–25 perces filmek sorában, gazdagon kommentálva a témákat, motívumokat. A kommentárok rávilágítanak az időszak dokumentumfilm-készítésében témától függetlenül bevett és bevetett metódus: a beállított felvétel szerepére, ami a „valóság” illúzióját keltő, „mellékes” elemektől mentes képi realitás eszményének felel meg, a háborús tematika szempontjából pedig annál alkalmasabb eszköznek bizonyul a propagandacél eléréséhez. Jelzik továbbá a háborús folyamat félidejétől kirajzolódó váltást a dokumentatív alap egyféle „epikus” kibővítése irányában – civil környezeti elemek beiktatásával, melyek arra hivatottak, hogy a harci jelenetekkel lassan eltelő közönség számára könnyebbé tegyék a híradófilm „fogyasztását”. Az elemző minden kétséget kizáró következtetése: a háborús híradófilm általában nem az írott dokumentumokkal esetleg homályban hagyott történeti részletek megismerésének forrása, hanem mindössze illusztratív értékű kortörténeti anyag. Természetesen így sem érdektelen: szereplők, helyszínek, események gyakran egyszeri vizuális dokumentumértéken jelennek meg a felvételeken. Ilyen szempontból emblematikus például a Szent István csatahajó pusztulásáról készült felvétel. A publikációban foglalt színes áttekintés számos hasonló érdekességgel lepi meg az olvasót.

Komáromi Sándor

Német kisebbség Kazahsztánban (19/20. század)

Schmidt, Waldemar: *Die deutsche Minderheit in Kasachstan im 19.–20. Jahrhundert. = Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik, 27. Jg. 2015. 1-2. no. 159–166. p.*

Kazahsztán német etnikai régiói, mint más szovjet, majd posztszovjet közép-ázsiai övezeteké is, eredetileg az oroszországi (Volga menti, Fekete-tenger melléki) német települtség kiáramlása vagy épp erőszakos áttelepítése útján jöttek létre, s ritkán kerülnek önálló említésre. A részlettények éppen ezért sajnálatosan el is sikkadnak, tetemes tartozást róva a kutatásra. Ez az orosz-, majd szovjet közép-ázsiai, napjainkra a posztszovjet szuverenitások népességét adó németiség időközben természetesen megfogyatkozott: a történelmi hanyattatások, majd a 20. század vége felé megindult s máig tartó, anyaországi irányú kiköltözések vagy az ütemes eloroszosodás nyomán inkább már csak szórványt jelenít meg. A szerző (1965) maga is kései kiköltöző, Regensburgban tanít, és a kérdéses régiókból elszármazott kutatóközösség (*Historischer Forschungsverein der Deutschen aus Russland*) tagjaként munkálkodik a folytatódó feltárás érdekében. Rendkívül gyengék ehhez egyébként az archivális forrásadottságok. Jelen tanulmány sokat merít a határon túli németiség témaprofiljában megjelent, két világháború közötti németországi sajtóból és könyvanyagból.

A dél-oroszországi német telepek kialakulása a 18. század második felében Nagy Katalin cárnő, majd utóda, I. Sándor telepítési politikájának köszönhető, és gazdagon gyümölcsozik a vidékek agráriumának fellendülésében. Nemzedékek múltán a demográfiai növekedés számára – a létszám hamarosan meghaladta az 1 milliót – ugyanakkor a helyi lehetőségek kimerülnek. A 19. század derekától egyes, kiszakadó csoportok továbbmozdulnak kelet felé, a század végén pedig központi telepítési akciók keretében – orosz és ukrán, vagy éppen lengyel földművelő családokkal együtt – vállalkozhatnak szűzföldek meghódítására. Az első s később is súlyponti célterület: Kazahsztán. A népmozgás eredményeként Észak-Kazahsztánban Petropavlovsk, Kokcsetav, Akmolinszk (később Celinograd, ma: Asztana, a főváros) délnek tartó vonalában ala-

kulnak ki német települések. Ezek népességét a továbbiakban erőszakos telepítések gyarapítják ugyanabból a demográfiai forrásból – három fordulóban, mint e kisebbség további történetének menete példázza.

Az első világháború idején, a gazdasági erejüket megnyirbáló „likvidációs törvénnyel” is összefüggésben, egyben Németország-ellenes ihletéssel kivonnak 200 000 főt az ukrajnai frontvonalból, miközben telkeiket kisajátítják. A célterületre megérkezve erőszakos oroszosítás alá vonják őket. Sokat szenvednek a nomád őslakosság támadásai következtében.

1917 után a kazahsztániak alaposan megszenvedik a polgárháború zaklatásait, a kényszerbeadást, az éhínséget, majd a bolsevik politika, az etnikai kisebbségek rokonszenvét keresve, hangzatos ígéretek kíséretében német viszonylatban is falusi „szovjeteket”, „rajonokat” hoz létre, a területi autonómia iránti igényt azonban csak a Volga menti kompakt régióra nézve akceptálja (Volgai-német Autonóm Köztársaság, 1926), és nem lesz hosszú életű. A politika első közeledése azonban nem nyújt védelmet a hamarosan napirendre tűzött kollektivizálás ellenében, sem az eredeti európai települtség régióiban, sem pedig az időközben szovjet tagköztársaságként létrehívott Kazahsztánban. A kazahsztáni kollektivizálás német vonatkozásait illetően kivételesen jó kutatási lehetőséget ígér az egykorú akmolinszki kerület levéltára a mai Aszتانában. Kazahsztán németsége a helyi politika szélsőséges túlkapásai során súlyos vallási üldöztetést is elszenved a Goloscsekin-féle (s már a korábbi, egyúttal pedig a későbbi) pártvezetés ateista kampánya során. (F. I. Goloscsekin előéletében népbiztosként a cári család kivégzése körül szerzett marandó érdemeket.) Az európai rajonokból végül az 1930-as években – százezres áldozatszámú „kulák”-üldözéssel párhuzamosan – a hitleri Németországot célba vevő politikai éllel további széles tömegeket telepítenek át keletre.

1941-ben a hitleri betörés nyomán, miután a front a tenger melléli németség maradékát magával sodorja, sor kerül a Volga menti régió teljes és végleges kiürítésére a frontvonal további védelme ürügyén. A deportáltak ezúttal kirgiz, tadzsik célterületre is eljutnak, és együtt jár teljes jogfosztásukkal, s lágerekbe elosztva kényszermunka-osztagokba („trudarmija”) sorolják be őket. Számukat a háború után növeli tovább a

Wehrmacht uszályába került s a német kapitulációval szövetségi hadifogollyá lett férfiak visszatoloncolt (nyugati részről is kiszolgáltatott) túlélő létszáma. Mozgási szabadságukat 1955-ben nyerik vissza, eredeti lakóhelyükre azonban sem akkor, sem később nem mehetnek vissza, s megindul szétszóródásuk.

Kazahsztáni német kisebbségi létszámra vonatkozó adattal 1926-ból (44 000), majd 1937-ből (80 000), utána pedig először 1970-ből rendelkezünk: közel 860 000, ez 1989-ig felmegy 960 000-re, majd további tíz éven belül felére-harmadára csökken. Az 1989. évi, a többi régióból hozzávéve még összesen több mint ugyanannyit, a szám fémjelzi: az Urálon túli posztszovjet területek német etnikai létszáma a szétszórattatás és sorozatos tizedelés évtizedei után akkor emelkedett vissza az 1912. évben kimutatott, egykorú oroszországi bő 2 milliós értékszintre.

*

Forrásunk szemle-rovatából kapunk hírt a kazahsztáni németiség vallási üldöztetésének időszakát bemutató, az említett oroszországi-német kutató közösség által összeállított dokumentumkötetről: Gedenkbuch Kasachstan – Staatsterror an den Deutschen in den Jahren 1919–1953 aufdem Territorium der heutigen Republik Kasachstan (Nürnberg, 2014).

Komáromi Sándor

